

1925 Чылда
ундешилеткен

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунун, Тыва АССР-нин Дээди Сөвединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл

март

5

вторник

№ 42 (14542)

Садар өрттө 10 коп.

(Чагыдар өрттө 6 коп.)

ӨӨРЕНИП АЛЫРЛАР

Эргелеп башкарылганын дээди эсөөнууга каадыр белектер РСФСР-нин Улус ажил-агыйыны академиязынга моон мурунда чылдарда колдуулаа эр улус өөренип турган. Ам мында херэжени чон база көвүдөз. Херэжени специалисттерин билини беледир болгаш оларны чаа мергелдерге өөредир «Тел» деп адаар өөредилге төвү чуртта эл байтай тургустунган. Мыда каада туттулган билин мергелдерге специалистер рынок байлаларында бараан бүүдүренип, ачылдуу чедирериниң нарпын аргаларына өөренип алырлар. (СЭТА).

ССРЭ-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

ССРЭ-нин Президентизи, СЭКП ТН-ның Чигине секретары Михаил Сергеевич Горбачевтин 60 харлааны биле холбаштыр куруне база партия ажилының талазы биле эштери чуректин ханын-аңдан изиг байыры март 2-де ааа чедирген болгаш тургузуучу идеяларын, планнары боттандырыныча чедирешкенин, хууда ааскежин, бистин ниитилерин, вистин чаартылганын чаа-гай херээнге бараан кылдыр кадыкшылды куззон.

МИНИСТРЛЕРНИ ТОМУЙЛААН

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. С. Горбачевтин 1991 чылдын март 2-де харлактарын сүзгээр ССРЭ-ниң көдээ ажил-агый болгаш айн-чем министринге эш Вячеслав Иванович Черно-ианов, ССРЭ-нин суднолар тууар улестуруун министрине эш Игорь Владимирович Коксанов, ССРЭ-ниң тускай

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЭЭЛЧЕК ЧОК СЪЕЗДИНИҢ ЧЫЛДЫРАР ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң Дээди Сөведи РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчек чок ушкы Съездинин 1991 чылдын март 28-те Москва хоорайга чылдырар деп доктаат-нан болгаш Съездинин хун айтырыныча дараазында айтырылганы киирерин саналдаан.

Бригадир Нина Яковлевна Якушкинаны плателер дараар бригадазы база безик көргүзүлгөсү. Олар бо чылдын ийи айларынын планын ажыра куускеткен. Дараары безик мергелдерге мастерлер Ракса Донгити, Тамара Шайбулдиновна, Лилия Мисеяны база он еске-даа ажил-ишчилерин кызык ажилы дөш мактап демдег-леп келген.

БЕЛДИҢ КОДАННАРЫНДА

«Найырал» совхозундун Бел-де дыкка хой хойбулар кыш-таптал турар. Кодан бүрүндө мал чедирген баазазы, дус-даа четчир кылдыр хандырган. Хоочун малчылар Даш Олчанмай, Сарым-оол Мастык-оол оларнын аалда-рында хой хойбуларын адалаталган, хураганнары менди доруугу турар.

Байдал болгаш кризистен үнөр талазы-биле хемчеглер дугайында

РСФСР-ниң национал-куруне тургузуучу дугайында (Федеративтиг керээ дугайында).

Тываның найысмаалында «Чечек» аталышын даара-ныкчаларының база хел би-жыкчаларының бригадалары бо чылдын бирги кварталы-нык планын даалазын ажыра куусеткен дээр деминг, кууженишкенин ажиллап турар. Мыда Нина Байгузана-нын бригадазы херэжени улуска даштык хептерин даарап, эртен айларда план-наан даалгаларын ажыра бот-таптырган.

Людмила Ивановна Пономареваның уурткан даара-ныкчалары база мактадыл-лар. Ирина Варламова, Татьяна Ондар улустуң чагыларын салат чок кылып берип, салган сорулганын чедирешкенин куусеткен келген.

ЧУРУКТА: «Чечек» аталышын шевер иштиңи Раиса Донгак.

Олар ОХЕМЧИКТИҢ фотоу.

ЧУРУКТА: «Чечек» аталышын шевер иштиңи Раиса Донгак.

Чурукта: «Чечек» аталышын шевер иштиңи Раиса Донгак.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарына, Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң Көдээ ажил-агый талазы-биле доктаамал комиссиязынга

Көдээ ажил-агыйның агро-химиктиг хандырылганын талазы-биле «Тыва сельхоз-ния» куруне-кооператив кат-тыжышкынының көвүдөз ке-жигүнери, оң районнарда бүүдүргелериниң даргалары бистер чоокта чаа Кызылга чыгып келгеш, амгы байла-нысты база моон сонгаар канчаар ажилдаарыстын дугайын хандыр чугаалажы көрдүс. Бистин куруне-коо-ператив каттыжышкынын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаамал-биле бо чылдын январда тургус-кан. Бистин сорулгасы азы-ыстан-ка билингир. Катты-жышкынының составында хи-мизацияны төдөлүл-шп-чел станциясы, Чадаананын, Кызыл-Мажалыктың, Самагал-дайың, Туранның септел-техниктиг бүүдүргелериниң химизация отрядтарының баа-зазынга тургустунган район-нарын агрохимиктиг ханды-рылга талазы-биле бүүдүргелер бактап турар.

Моон мурунда совхозтар-ның хоуш-мелдерине хими-жалыга ажилың чорууду турган «Сельхозхимия» кат-тыжышкыны дүжүрел соонла, органиктиг болгаш минералдыг хемчигилдерге республиканың ажил-агыйлары дыка багай ажил-лап турар апарганында ке-дээ ажил-агый културалар-ның дүжүдү куудулаан. Оон кол-да чылдагалары болза:

1. Херээжени густуу кез-зеңин чидирип 1966-1971 чылдарда турганын 1981-1986 чылдарда нияттан-биле 19 хуу куудулаан, а Бай-Тай-га, Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Сур-Хал районнара харын мынрай 30-58 хуу кууду-лаан.
2. Органиктиг хемчигилдер-гени ажиллап келгеннис он бирги беш чылдын орту-мал дечилгенде 1990 чылда 39 муң, а минералдыг хемчи-гилде 15 муң тонна эвээ-жэн.
3. Чамдык районнарда хер-ээниң хаттап, сугдан урелер чоруу көвүдөп, оң составы-на бистер боттарыныс бүүр-дүт бис деп билиннисе эки эвес бис.

Чыл эгезинде Владивос-топка чордум. Улус чугаа-лап турду: моон сонгаар ий-чаар чурттап болбас, Свет-лана Петровна, деп. Шы-нап-ла, магазиндерде дел-гирдер курут, баазаарда өр-төк баш ашкан аар. Моск-вага келгеш, Борис Николае-вичиниң ол бүгүн чугаала-дым. Орта чугаа-даа үмөйи барган.

РЕДАКЦИЈАДАН: Бо кыйгырыгы парламент тура, бистер, редакцияны ажалдакчылар, шынап-ла, «Тыва сельхозхимия» куруне-кооператив каттыжышкынының ажилдакчыларының дүвүрээшкени аажок чеп-түр деп чууду барымдаалааш, оларга республиканың Дээди Сөвединиң доктаамал комиссиязы база улус депутаттары-даа боттуг ду-заны чедирер боор деп улуу-биле иделегивис.

ДИКТАТУРА ТЕРГИИДЕКЧИ ЧОКТА ТУРБАС

РСФСР-ниң Дээди Сөвединиң Даргазының оралкызы С. Горячева чүге даргазын удурланганыл?

Мурунда ындиг-ла көскүлөк эвес Светлана Петровна Горячева дугайында радио, телевидение, паралага эдере-де билин эгелээн. Ол Дээди Со-веттин Президиумунуң бөлүк кежигүнериниң по-литиктиг меделгелерин чарлаан. А ол дөргө, шы-нап-ла, онзагай болушкун. Чүгө дөргө барып-барып, Б. Н. Ельциниң хөдөлгүштериниң пүгүмчү-лөп турар шыкажы! Ол дээш чамдыктар Горяче-ваны дөргө үндүр мактаан, а өскөдөр тос өңдөн туруп келген харадаан мындыг.

Мен С. Горячеваны кабинетинде чедер бердим, делгеш, чымыр эрээл...

— Силер Москвада чаа кижилер сиздер. Бодура дугайын бичин таныштыр-тар силер бе?

— Ине, ыраккы При-морье крайдан мен. Аныч-кы районга төртүтүнгөн мен. Ажылың, аг-бүлгө, Дөрт оол, кыстың угбасы.

нээ бүүрүлгө көргүскөн, Сонгукчуларың иделгел бүүрүлгө мезиңиң харыска-дыг бодурумуң негеш турар.

— Москвага келгеш, хай-нып турар чымырал, митин-гилерге кымын дөткеш тур-дунар?

— Дыкка хой политиктиг күштериниң дайынчысы, хар-ын-даа шог деп чүвези арай-ла хөөнгө дээр. «Демо-краттар бис» дээр кижилерин дымнап көрүлөр даан. Олар-ны кымын демократтар дээр боор чөрлө? Сенээңиң «харыскады»... «судка бөрү» — ынаар митингил-леп доктаатып улустур-тур.

Баштай «Демократтар Россия» блогунун идеялары менээ сонуртулганын ышак болган чүве. Бирги Съездине оларнын сүмелээни Россия суверенитетинин дугайында дөдөрлөткөн дээш бадыла-дым. Ында эрге-чагырганы агылаар дугайында чүүл. Эвилел биле республикалар аразында бүрүн эргелерин агылаарынын принциви

эки чорду. Ол ыпкаш чаа Эвилел керээниң чарарынын дугайы. Ынчалза-даа мен 5 дугаар пунктка удуу бады-ладым — Россияны хой-лулары чурттуг хойлулар-ның кымынга тергидиңер дээр чүвези хууээс мен. Делегелде кайда-даа ындиг чүве чок. Ол таварыла эвес. Ам көрүлөр, кайдыг-дыр: үй-балай чорукка, кедергей шымыгышкыны, эконо-миктиг чидиргилерге чедир турар шымажы! А бо дөргө мырыкый хой чүве, аныч-дот-тур. Москваның Кызыл Пресня район Сөведи бодурун хойлуларын тергилектиг деп санааш. РСФСР-ниң Дээди Сөведи-нин бажыны бодурун өңчү-зү деп чарлаан!

Ам кол айтыр дугайында. Бирги Съездине бистер, депу-таттар, сонгукчуларыстын куузел-соруун барымдаалааш, көнүгүш шын стратегияны ши-лип алдымыз: Россияны катар тургузары, чартыры, оң по-литиктиг болгаш экономиктиг

байдалы көдүрери. Ол дең эргелерде аразында дең эрге-лел болуп деп.

Улут сорууга бүгү политик-тиг күштерин болгаш шымыз-кынынын каттыштырар арга-ны берип турган. Ынчалза-даа шилеп алганын тактика — кыжанын негеледе тургузары төпкө удуу тургузушкун, бло-ктарын удуу-дедир туржуру чагай бодолдарын эве билим каан. Айдын-даа тыппас мен: шуптуусу-ла, чангыс кижилер, Россияга бүгү чүве эки тур-гун деп турар шымаж бис. Ындиг болза бот-боттарыныс ты дымнажык бис.

Бисте «демократтарны» бичин бөлүчүгө-чү чүве ынык, үргүлчү-лө ыныгы болуп, а удууланганын «чөпчүлү дай-шымажы» ыпкаш бүтүл-чү чүвөгө бүүрүлүг болуп артар. Ол муштап орук шымажы! Шынын септел керээл даан: бир чыл мурунда-ла Россияга чурттаары шымажы турду. Чугулуп балып чыдарыныска «чөпчүлү дайыныны» эвес,

дереция чөвүлелиниң бүгү кежигүнери — автономут республикаларынын, край-ларнын, областтарын дар-галары киришти. Мынаар дугуруштувус: Чөвүлел ССРЭ-ниң Министрлер ка-бинетиниң туржунуң дел-гени — ертектерин эстүрер. Ол кузениң эвес, ыналза-даа чылал чок хемчег дээр-зи билингир. Ийи хонганда мындыг чууду кайгал дин-надымыс: Б. Ельцин Павло-вич чагаа чоруткан, ында бис удуу кылган дугурушкун-кунга ат салырындаан ойталаан болган.

А Прибалтикага оң чо-рандыг. Литвалда болуш-куннара хамаарыштыр Пре-зидентинге кийгырыны Президиумга хуулап алган тур-дувус... Телевизиондан көрүп кагдым: Борис Николаевич ында шадла-ла укучажыш-кынын эрттирип, меделгел-дер кылып турар болду. Кым-бир кижиниң чайгы-лак политиканын долаа-зы болуру кымга-даа адаар-ганчыг эвес салым-дыр. Бисти Дээди Советке эа чу-гула айтырылганы деминг шиптирленин дээш соага-на болбай.

— Россияныкы абал, дугаалдыг кижилер силер Б. Н. Ельциниң февраль 19-та телевидение дамчыш-тыр чугаазын белектеринге канчаар киришкен силер?

— Харыскаланы ботна-ны, мынаар меделгелер: мен-даа ам чугаалап турары шымаж «алды кижини»-даа кым-даа февраль 21-де политиктиг меделгел кылзын деп ыдалааган. Ам даап бо. Дашкынын аажок көвүдөп турар. М. Горбачев-биле-даа укучурашкан (амдыралдым) мен, И. П. Поголов-биле-даа жу-рашпаган мен. Меделгелде эа салган кижилер бистер шуп-туу агы-агы политиктиг агымырга хамаарып турар бис. Ындиг болганда Борис Николаевичке кандыг-ла бир

ТЕМПИЗИН ДҮРГЕДЕДИР

Ак-Довурак хоорайнын Постоянный суурда чаа тууду хунден хүнче бедни үнүп ораар. Дар-дугунун куудуку сорттары, артынычы холуш-кан довураандан асбокартон болгаш шифер бүүдүрер чаа бүүдүргениң сеги ааа ажитты-нар.

Чугааары белең кылыны берге бичилгаш В. И. Ле-нин атыг «Тыва даг-дугу» комбинаттың администра-циязы, инженер-техниктиг ажилдакчылары баш удуу болуп, планнап, үнөр чөргө-залдарын, кирип алыр оруу-галарын билин саназарыга хей үе негестеген. Чаа бүү-дүргени тууар дугайында шиптирлар дидин-биле ху-

лоруссиянык Мобилев, Го-мель хоорайларда машина туудуучу заводтарыга ча-гааш, амгы үеде шуптууун садып эжек алган.

Чехти туудуп, ажилгалда кииреринге 1 миллион 200 муң рубльды чаргыларын көр-дүнгөн. Барымы-Хемчикте ажил-агыйлар аразынын кө-жүп чоруу механизация ко-лоназынын бригадазы ту-дугу эртен чылын эгелеп, «Сибтехмонтаж» трестин Ак-Довуракта салбырынын ажил-чынары-биле кады 400 муң рубльдиң туудуу-монтаж ажи-лдарын кылган. Соңгу эртен чыл айларда материал-биле хандырылганы кошкатканын-дан ажилды түр ара каар

ажыгалга кииржиге чедир ам-даа 790 муң рубльдиң ту-дугу-монтаж ажилдарын кы-лыр арткап. Демир-бетон ма-териалды республика шипти-лел, өске чүүлдерин Красно-ярск, Канск, Минусинск хоо-райлардан алыр керээлөр чар-дыган. Ажилчы күш че-дилгел болганда, туудуу-мон-таж ажилдарында «Тыва даг-дугу» үлестүр-тууду ком-бинаттын, септелге-тууду эргелелиниң каадыраан тууду-жугарына хаара тулары көр-дүнгөн. 1000 тонна цемент пийжаар скелдиги туудуу, чыгып суг дамчыдар хоол-талары тиер, электрениле-ри, олакта системанын кы-ялары планнаттыган.

Ажыгалга кирер тудугда

Стандарт чок дерг-кере-селер база айл херек. Ону «Урал даг-дугу» комбинат-тын септелге-механиктиг за-водуна болгаш бодурун сеп-телге-механиктиг сегинге бүү-дүрер. Ажиттынар бүүдүр-гөсө кече кижилер ажилдарын, оларны кааа белектерин со-нуурган айтырдым.

— 200 кижин, оон ишти-лел инженер-техниктиг 13 ажи-лажкы-дузанын база чугаала-дылар. Чаа бүүдүргө долу күчүлү-биле ажилдай берген-де ааа чылда 33 миллион шиферин, агы-агы хемчээл-тиг 600 тонна асбокартонну бүүдүр. Шифер бистин рес-публиканың кересталын дугу-лаар, артканы үндүр сөөр-

тур. Рынок экономиказынын колор үе-чалазында хей аш-кы-кырганы киирер ап бол-лур арга мыда.

Ажыгалга бо чылын кирер туудуга ажил көкүеий турарын чугаалаашкы, ону дүр-гелери-биле тускай штыб-ты тургускаш. Ында комби-наттын харыскалалыг ажил-дакчыларында алгыда хоо-рай Сөвединиң удурутугаа база кирген. Республика укучу-уткалыг чугула бүү-дүргенин туудуунун темпине дүргелер дээр дээр бүгү күш-тү, арга-кураалыларын мөш-күзүр негестеген турар.

Александр ХЕРТЕК.

«ТЫВА АЛДЫН»

Эрткен чылдым төңгүзүнде бистин республикада «Тыва алдын» деп алдым-тыным бугурулган черини ажитыганын номчулчулар билдир. Чүү ыдыг бугурулган чери, оон журнунда-ла турган болган ам-даа бар «Ойнаа», «Алдын» дээш ышкыш алдым-тыным артылындары оон ыгалам чүт, республикада ол кайы хире ажитыг болуру, агаар-бойдуска оон садлары кандыг болур ирги дээш чикентиг айтырылганын чагалаар солунуң редакцияга чүтүрүшкөн.

«Тыва алдын»-биле номчулчулар таныштырып көрүрүм, Дадар-оол Сангыр-оолович. Эн чоокку сорулгаларың кандыгың?

— Бистин бот-тускайлаң бугурулганын эрткен чылдым номбор Айд ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң чынында «Иол алмаз-алдын» шиттири биле тургустуң. Ону тургустуңуңаң кол-ла сорулгалың Тывада алдын тынышын чүрүмчүлүгү, оон хемчүлүгү көвүлдү, республиканың социал-экономикаң хөгжүлдүгүне база бир деткичени көргүдү болур. Амгы рынокче шиттишчин үзүндө ол бичин авес сорулга дээрин чугаалаарыңа артык боор. Алдын дээрге алдын на болган, кандыг-даа үнелиг чүт металлдар, минералдар тынптың дээр болса, алдын бодунуң туржунуң каян-даа көвүлдүр салбас.

Баштайгы үеде бистин ажитыгымыз элдин шуудаң бээр, немелде күш болдурар-биле Узбекистанда «Кызыл-Кум» деп бугурулчу күчүзү аажок улук, дуржулгазы бедик алдын-тыныш артылың биле бажылаан, олар биске дузалаан кырыкпенер. Ол артыл тускай мергелдигерин белек-ээрине, маша-техника, алам-бурү дериг-херектер-биле дузалаар. Баштайгы техника шаг-ла-ла көп өгөлүгүн демделген кайын. Оон аңгыда заводка шуут-ла белең кылдыр белектеринген контейнер хевирлери 20 чуртала бажының олар бистинге экирер. Ол бажының Сымстыг-Хем бажында Алгыак деп черге бо чылын ажитыгымыз үчүстөк чедир бис. Шуут-ла кырып барып, чурттарыңа белектер каан бажыңар экирер болганда, ук чериңар-

зып тып, болбааырадың өгөлүгүң чигиниң чок. Оон үндүзүңнине ол эртинелерден суй-белектер бугурур мастерская, харын-даа фабриканы ажитып болгай бис.

Оон аңгыда оон чаныңа бистин бугурулганың бот-тускайлаң баланыңың дузалаа ажитыгың тыңың бажыңа көрдүң. Аңаа өшкүлериң, инеттериң азырап, өстүрериң планан турар бис. — Бо чымын Алгыак үчүстөгү ажитыг бис. Ажитыг-түсүнүң шының чугаалаар алаар, ол чериң агаар-бойдузунга, арга-мыжыңа, көрүң-дуурааңа эвезиң авес херге чедиртиң алаар-дыр ала?

— Доран-на чугаалап кайын. Бойдука багыт салар

Кыска тайылбырлыг интервью

Чедирбес дээш бо талазы-биле бүтүл хемчегерин алыр бис. Уениң негелдеңиз-ла ыдыг болгай. Аңаа чурдур ажитыгыңың төлөвүлүгүңе экология талазы-биле тускай болук барын айтып кайын. Республиканың болган тус чериң бодус камгалаарыңа талазы-биле комитеттериниң доктмал хайгааралыңың алааңа ажитылар алаар бис.

А алдын-тыныш ажитыгың чөгүм мыңаар чорударыңа көрдүң чүрүр. Алтын кызып-чүрүр чериң үстүкү кара көрүңүң «соон» алаң, бир аңгы черге төп алыр бис. Оон чаныңа алааңа до-дуураан база. Тыныш ажитыгыңа до-дугаа соонда ол до-дуураан, каан көрүңүң ужулган ол каан катар төп, чатак, чериң бисиги хевирин катар тургузар бис. Бистин ажитыгыңа чериңизге огул-чыгыл, суг чат чире шапкан черлер арнап. Катар тургустуңуң чериңиз тус чериң эрте-чагырга органиканыңа акт бугу-гар дужуар. Ол бүтү бойду камгалаарыңа талазы-биле ажитылар чаргыталаар төлө-өлөдө көрүңүң.

Оон аңгыда моон мурунда кызып алдын чир байлаң-

тарым дээш тус чериң эрте-чагырга органиканыңа кандыг-даа төлөвүң, компенсация алаңың турган болса, бис оларның черинден кызып алганымыз алдын дээш оларга төлөөр алаар бис. Чангыс сес-биле чугаалаарга, бистин ажитыгыңа чангыс-даа мың когаравас дээр болса ажырбас.

(Бугурулганың директоруң бойдука хамаарыштыр чаагай сеткил-сагымыңа, күзүңден үңгүң сестер бооп чаалаң. Ыңчала-ла оларның арай бугуруңга эвез бооп турары номчулчуларга эскертинип тур боор. Ол хире уагт бугурулган чери турар чериң агаар-бойдузунга кайыңна кандыг-даа салар чедиртиңме болу деп? Оон аңгыда ол Сымстыг-Хем бажында Алгыакче Тураниан орук, электери шугуңу аңаа-ла агаар-биле шөйлүңе бербес-ле болгай. А аңаа ажитылар, ол оруктап чорударыңа аразыңа бойдуз төтөгелскерлери тур-бас деп магадлааң кым берип шылаарың? Ыңчанга маңаа бойдуз камгалаар ор-ганга эвезиңне не бижыг тургусту эвээр ужуруң. — Н. Б.)

— Чүгел Алгыакча бестин мурунда ажитыг-херек ула-лаар. Аңаа мыңаг дүңгүн күш чедип шылаар ирги сир-лер бе, Дадар-оол Сангыр-оолович? — Бо хире техника, күш турда, чоп шылаас бис деп. Шылаар бис. Ам барып бистин республиканың кымы-гаарлашкан алдын-тыныш уругайларыңа, харын-ла Тываның девискеринге алдын кызыпкының Хазынг Россия 1838 чылда-ла органи-зация эгелзениң төңгү доку-менттери херечилеп турар. А оон мурунда ий-чаныңа ху-да алдын тынышчалыг тур-баан деп болзар сир бе? Бистин ам ажитыг деп тура-рымыз Алгыакча бо чүс чыл-дын эгелзеге-ле хазынг та-лазы алдын уругай турга-нын айтп кайын. Ында ол шагда Енисей, Амыл хем-ир-түн чедирин келген ий па-ро-во бестин ам-даа чыдып ту-рарлар. Вирзениң дугайыг бо-лур, көрүңүр даан.

(Төгүңүң херечин — дор-белчин ол шойну холга тузуп көрдүң. Ында «Сан-Фран-сиско 1893 чыл, 1950» деп би-жиң каан чордан, Болон-даа көрүңүр, дүр ол оранок аме-рик хойрагга барык чүс чыл буруңгаар кызылган па-ро-во бестин херечин деп турар. А оон мурунда ий-чаныңа ху-да алдын тынышчалыг тур-баан деп болзар сир бе? Бистин ам ажитыг деп тура-рымыз Алгыакча бо чүс чыл-дын эгелзеге-ле хазынг та-лазы алдын уругай турга-нын айтп кайын. Ында ол шагда Енисей, Амыл хем-ир-түн чедирин келген ий па-ро-во бестин ам-даа чыдып ту-рарлар. Вирзениң дугайыг бо-лур, көрүңүр даан.

«Тыва алдын» алдын-ты-ныш бугурулган чери-биле кы-ска таныштырылган мыңаг-дыр. Казип турар алдын-тыныш ажитыгыңа ам дээрине эки-ле билдиримес «Ойнаа», «Ал-дын» дээш ышкыш артылың алаңында барың чаа бугуру-лган каттыгар алаар. Тываа алдын тып, кызып ап турган черлер-ле хей. Устуга ала-нымыс черлерин аңгыла Тар-лам, Бай-Сөөк, Копту, Эни, Нарын, Эйгел, Хем дээш, оон-лаа өскө. Оон аңгыда чаа бугу-рулган чер алаңыңа өскө үнелиг металлдарыңа база ка-зып тып, болбааырадың деп турар дээр болу. Республи-каның социал-экономикаң хөгжүлдүгүне мыңаг уагт садаларыг болур бугурулганга чүгел экин күзүң каары ар-тык эвез боор. — Н. Б.)

А «Тыва алдын» моон сонгаары ажитыг-чорудула-ры-биле номчулчуларын док-тамал таныштырып турарын редакцияң үстүгү кылдың ху-дунуң тур.

Эмчи кижиниң мергенин буйныг болган харыска-галыг, майгаар-ла кижиге чаагай сеткилдиң болурун хулаңдырып турар негелде-лерин салыр. Светлана Семеновна Се-ден — республиканың ту-беркулзана удуз диспансе-ринде диагностика салбы-рының эрелгекчиз, эмне-гейиң херажениң чөвүл-линиң дарга. Ол 1976 чылда Якутск хойрагга Ку-руне университетин доос-нап, Чаданага физикатр эмчи болуп ажилдап эге-лээ. 1978 чылдан эгелеп тубдиспансерде ажилдап, 1986 чылда Москваның ту-беркулз талазы-биле эртем-шинчилел институтуна ор-динатуразын дооснап.

Диагностика салбыры 1988 чылда ажитыгыңа, анык эмчиниң ажитыгы арга-туржуга-ла байып келген, ук салбырын эр-ел-декчилер талазы-биле Светлана Семеновнага коллекти-вин уагт иделген болган бу-зурдун көргүскөн. Салбыр 40 орунуг, 25 эмчи ажил-дакчылардыг, ында аарыг кижилерин эмнээрине бу-гү-ле таарымчалыг байдал-дар тургустуңаң.

Аарыг кижиниң байдалын шын тодарып эмнээр, диа-гностика тургустуңа соонда, оон өскө салбырарже ши-лчилер Салбырның аймак-чалары аарыг кижиге уагт кичээлиниң салым, дүң-күн дивени, билин, күжүн үндү-рүп ажилдап турар.

Светлана Семеновна эр-ел-деги эмчи болурунда а-гыда, хей-ниңиниң органи-зация. Оон-коңерттин-даа, спортту маргылааларыңа-даа илемеилги кижикчи-зи.

Кижиниң эртем-билинин деңгелин бедик, соуура-га

пайналы чаалап — алган. Чүгел ол авес, өскө-даа чо-галдың ажитыг дээр шаян-нал-макталдар хей. Светлана Семеновна удурулганың Тываның совет фондусуна эвезиң авес түнүг ашаны чып, ол буйныг херекке ботта-рынын үлүгү база кийриш-тиргенер. Ол дээш Тываның совет фондусуна Тыва салбырларын ооруп четти-ришкениң чалазын эми-лер алганар.

Эмнелениң херажениң чөвүлели хойраг шюла-ры-биле бажыг харылааны туруп, эмнелде ажитыгыңа-ларын ажитыгыңа өрө-дүлгө-чүрүмүн болган ки-низилдигениң сонуурул, ол талазы-биле ажитыг баа-чо-рулуп турар. Чалгы-үеде өрөнүлгелерге пионер-ла-герлеринче ажитыгыңа-пу-туктарын берип, ажитыг-чалыңарыңа-лаа хостуг үзө-лиң чоп эрттериң-биле кижиге, театри коллективтиг үнүшүнүң органи-зация турар.

Кижилерниң кыдың кам-галаарыңа-даа, хей-ниң ажитыгыңа-даа бо анык-ам-чаның кирген улау аажы-авес. Ыңчанга оон херек чүрүрү эмнелениң Худу-лел салбырыңа асаны таварыла авес.

Ыңчанга Светлана Се-меновна Седеге белең со-уурула херажениң чөвү-лелине чыгып байрла-ла — кел чыдар хераже-рин хуң-биле байыр чеди-рип, оларны ажитыгыңа де-дишкениң, кыдыңың-даа күзүмдү.

Раиса ОНДАР.

ЧУРУКТА: эмчи С. С. Се-ден. Виктор КАРА-САЛДЫН фотоу.

БҮТПЭЭН АЗААШКЫН

Сут-Хөл районунг Ийме суурунда барааны чаагай култура одаа бар. Эрткен чымын Тыва АССР-нин үнүшкүчү коллегиям үн

районга келген, кыска одаага системаның бедик эвезин тодоратпаш, чеди хонук иштиде септелгени дарыг кылырын совхоз ди-

Анаа ажитыг келген директорлар уругуң солу-гар. Култура министри бо Култура бажының сеп-телгени кылырыңа 10 муң рубльди алаан, ол одаа бүтүр. Иймеде култура одааның ажитыг экижидип

алыр дээш райкусконун култура килдин, мар-Марис аттыг совхозун ди-рекциязы, көдө Совет парком бөгүңе чедир кан-дыг-даа ажитыг ажитып тып чаданган.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ДИКТАТУРА ТЕРГИНДЕКЧИ ЧОКТА ТУРБАС

(Төгүзү. Эгел 1-ги арылган).

тодаргай хой-ниңи азы партия күштери удурулган үнүг келген дээр арга чок. Ыңчанга моон «диде», нийиңиң дилзэн херээ чок боор. Чөгүм-ла харын ып-чанган Б. Ельцин ам черле дыка ханы боланың көрү-үжүлүг. Кады ажитыгыңа чөгүмчүлүг алыр-дээш чеге катар — орадашпаш дээр боор! Ону боттут орукче эгелдигениң бүтү-ле аргал-ары төңгөн дээрин билп каан бис. Оон телевидение дамчыгыш мергелдигиң кым-да баш удур көрбөз. Ы-дыг чүе болурун бис шуут-ла билбөз бис, оон меде-лениң шуут удур бис.

— Баткаланың алыр си-лерин эргелер-дир, силер оон ажитыгыңа. Оон эрт-кеш, силер деткичени алган сиртер: РСФСР-ин улус де-путаттарың ээлчег чок ССЭ-дин чымылдар дээш, аңаа Дээш Советтин Дарга-зыны өткөдүн динир. Ам чүгө хонудуар селер?

— Ажитыг ужуру-чөгүм болган бодамчалыг чоктуг, арылдуруң удурулган болдурар мен деп сонгукчу-ларга алаан мен. Сөөлү үе-де арыл-чүр мен амгырат-пастаан, ыңчанга бо бүгүн чугаалап, илдиңге үндүм. Чымыла сөгдөөр чү-ве болса, аңаа ха-рым ийи-биз болду — допамчалыгыңа чедир. Ам-даа кыжаныңыңаар көрү-тур.

принципалдының кайгач ханмастыр бис, Эвезилдең болган Россияны салым, чөлү дээш дүвүлениниң үчүлүгү тур бис. Силерниң сонгукчуларың, Поповтар-дын, Омелчуктарың өг-бүлелери. База Москвадан: «Хунулулг Светлана Петро-на, бис силер-биле бис. Па-тия кечигүң эвез Москвачы херажениң. Тверь облас-тың Болотова. «Силерге болган меделеге ат сал-ганаар шугулуңа Бурган ымырач күзүлүг, Горба-ченту, Компартияны, бистин өмүгүч алаң депутаттары-нысты Ельциниң баптал-нутулганың шуут хонү-ве калды. Бисти дуурай-ларты болуң. Президент-ден хонүг ыра! Болук чан-гыс эсепчилдигер.

Борис Николаевичте таар-зымааның илерең теле-граммалар кайы хой чүе-дир. Боларың оон секрет-рыңа чадчыңың көрүңер. Ийет, шыпаң, кара кайы-чыгың интервьюңуң берип каан, ол доран-на чүгө Ярославльге аттангылаң ол? Ыңчаа далажы чылда-гаан турган чүе ирги бе?

— Орадаңызы болганым-да билгиң дегел кижидир мен, Ыңчалаккан бистин Дарганың ажитыгыңа баста планарың эки-ле би-лиң турар кижиди Дээш Со-ветте чок ийин. Ажитыг-даа коллективтиг чорук чок, эрте-чагырга баш мушташ

чагыртыры база хойлу-дурм бугуар сонгуктан органиканың мырыңай херек-сес чорук харын бар.

— Мен баса сонгукчу болгай мен, багай-ла чүе-дир. Силер эл-айлардыг, деңгел ажитыг болуруңа деңгел күзүр-дир мен, бу-ругаарлашканың кылдыр.

— Ажитыгыңа ыдыг-ла чөгүмчалыг эвез ийин. Чу-лаалык көрү айтырылган талазы-биле материалдары оон эгелзегеңе чедир бир азы ийи шаң артаңда алыр бис. Оон түнүлүңде эрге-хойлула далампа деп бо-лур шиттириңиң хулаң алгылаар.

Бүтү-лүлде референ-думга Россияны кийрип турганы немелде айтыг-лары билдир болгай силер, Оларның бирээзи — чаар-тырыңа Эвезил составыңа чангыс ай федеративтиг күрүңе кылдыр РСФСР-ин хевээр арттырыңың, эрге-жог чугулазыңың дугайыңа айтырыңың — ылаң, чиге кылдыр тургулаан, а Прези-дум кечигүңүңиң, маңаа дөрт чугулаады, меделеп-кең ол дээш депутаттарың чөгүр саның бадылаашы, ийи алган чүе деп. Ыдыг деткичме чок турган. — Ол билдиге бергенде мен дыка-ла ыгың мен. Беселер-даа баа. Бадылаашы, ол ай-тыртың дүжүргөн болгай.

Оон доран баса-ла хой-лу дүшпөс эвез бир ба-зымын кылган. Республика

референдумга херек не-мелде ашаны, ол дээр 50 миллион рубль болгай, чүгел Дээш Совет бээр эргелиг.

Бис дээр оон Президи-ум хулааныңа «шиттирлел шалпаан» бис. Чөгүм ужу-ру, чөгүм чугаалаар чүе бол-ду, улус канчал-чооп айт-сам саның чирил деп сагыш-сап турар үеде миллионнар чашкынаар үе эвез болу-дур. Ыңчала-ла Борис Ни-колаевич өскө бодан турар.

Ол кол команданыңа болу-сак турар хире аа? РСФСР-ниң Конституция-нысты төлөвүлүгүңе рес-публиканың удурулганың кылды эрге-дужадың алыр болган дайың-даа чарлаар эргелик болу. Кымыа уагт ирги? Эвезиле азы таар-зымаан кожаларыңа уагт бе?

— Ол төлөвилеңди «то-роон» ажитың болуңуң Дээш Совет кичээлгеңиң, мерген чорукту көргүзүң тадыңың кады — а чыды чыгыңа! Ам бүтү чүвени катар эгелээр алаар.

Хилис барып турар чүгү-лдерин хонү көрбөс силер бе Чыдаңаарың илдег ыш-кажыл: пилоризмге белең эвез, демократия дээш-ле туржук турар хевирлиг ыш-кажылаак сталиншидан алырыңа чадал каан бис. Хосталга талакчалары бис дээр чамдык литажылар дугайың Невозоры шыпа-чугаалаан: «Ол дээрге фа-шистер демократтар ыш-кажыл» деп.

СССР-ниң улус депутатта-рының дертук ССЭ-динге Сажы Умалатова (Грозный-дан) М. Горбачева халаш деп саналаарга олче хал-даан киж бэр бе Чангыс талаалашкын бары илдеп шыкаңал.

Платонуң «Күрүе дуга-йыңа» трагедияның ушта бижилең менде бар. Бистин парламенттиң олаңан чүе-дир, болуңар даан: «Демо-кратияны аарыг хемдир ту-рар, ол дээр бис ийи, ор-та ажитыг болган чаш-кынаңа кижилерин тып-тып келгени деп санаар-дур мен. Оларны эскерип ол сели-биле чурттакаарларга домейлдер бис. Оларны эне хоралыгыңа хей-ле сөстөр эдип, хөдөлүп турар-лар, өскөлериң илдиң ко-сугуңа болуру алган олар-дай өскө кижилер оларның дай өскө чүе чугаалаарың дээш шуугаан турарлар. Билгиринс байдал-дыр бе? Оон дарыг мерген кижин мыңа деп сагыңдарың эвез: ол дээрге тергилдеп чагырарыңе орук-тур деп.

— Светлана Петровна, бо үеде Борис Николаевич а-гы ыдыг-ла бот-тускайла-ры эвез деп болааның турар си-лер бе? Телевидение бестин чааскаан келбеди. Ону дай үндүргөн, оон орунуга чога-дып, ону мактал кедүрүп турган кандыг-бир кижилерин хонүла ойнаар-тыр ол деп чугаалаарыңа тур мен. Ыңчала-даа ам, каан «де-мократтарга» көдүрүлүш-күң чалгы чавырып кал-ганда, каан оларга сонуу-гад өжүр турар, олар бот-тарыны эне чок «көзө-ри» уштур дей бөрбөзүн бе?

— Ындыг бодал мез бажымыз база кийрип турду. Улус депутаттарың биги ССЭ-динге-ле эң көңүл «демократтар» бирөө меңа мыңа дээш чүе: «Борис Николаевич биске ам-дымыңаа туң кылдыр ту-рек, ийи чыл болган бүгү чүе өскө болур, эрте-чагыр-га өскө кийи келер. Бис улус депутатыңа Лидия Шило-валова илзе (чугааны ол база дымаан кижин) часар үзүндө Ельцини тып алган оон ол дугайың шуут-ла дорт айтырган бис. Мен кий-диг келген эвез-тир мен ийин, ыдыг планар тургу-лап турар кижилерин озу до-мөй-ле бүтүс деп, ол ха-рылады.

Ийет, үе элзэн эрткен-дир, Россияның башкарылазы кымын холуңа-дыр, че? Чоокта чаа Дээш Совет-биле дугурушпаш, Б. Ельциниң кара чааскаан шиттирлээ-ни-биле Дээш сумелжиге чөвүленип тургускан. Шта, сак-ху чүрүм эне кар-жы-биле хажыткан, ыдыг айтырыларыңа Дарга шит-тирлесең ужуруң. Данаыңа 20 кижин кирген, оларны чамдыкым аппаратче кий-ген. Айда шалым 700—750 рубль. Кымын «чегерил» турар бис? Колдуңа-ла ССЭ-нин

ЧОРУҢ-НА ЧОГУЗУН, ЧОЛААЧЫ

Чоокта чаа Ак-Чыраага чорашаң мыда Уулу-Хемден Түлүш Кечил-оол аттыг тө-вөзүн тыныштыр белекче турар улау-биле ажыра-дып берип. Туралгы көрүңү-ке, бир айтканыңаңа чы-лааңаңа оука белекчеңиң, тугулааның теккилең каан тур. Чугаалаң бажыңа, Алгыакча, Ойнааңа Кара-

жи эвез деп чүеңиз бо-дур ийин. «Асхан көкүй чыны эрттир ырдан, оон сооп эл-ге, чүе-лаа чок болган» деп чүгел до-мөй-лүң ийин. Бо аразы бажыңа-кээр 800 ажит километр чед-дир — деп, чо-лаачы чугулааң-дыр. Шы-на-ла, оон бо сестери ука-ды, кичээлдиңиң. Ам кижин бажың, Ак-Чы-

Амгы үеде ол ийи классың чолаачың. Эвээрине хун-дүктейг. Дузугарга, бо-дун билгирин өөрүңе айтп бээр, бижилең айтканың апаруру. Чолаачылар хурууң доосканыңа бээр 14 чыл болган Сөөлү чылдары ол эне миз-узаң, берге орук-тарже чоруп турар. Саж ар-тында мал чени белекээр, ам кижин Ак-Чырааже уругу-лаар, хымыгыңың дамылаар, Черогорскке совохотуң кыргың дүгүн чедир. Бо-дун зоотехник эртемчиг бо-

зыңа өскөн болган ону ажитыг азыраарың чамдык чыгыртың билдир. Ыңча-ла зоотехник эртемчиг чедип алганы база таварыла эвез. Ыңчала-даа ол мергелдиге өңизигеңе чедир ажилда-аан, муруңа «Улу-Хая» совхозтун директору турган В. И. Вияков-биле таарыш-пай барган, маргышкан. Оон уламыңаа үер ужура тавар-ышкан. Тапташкың үзүң-де мыңыг турган-ла болгай. Ууруткучу киж-биле маргы-жып болбаан аан.

Эркен чыды совхозтун МТМ-иниң база гаражың кыш-ажыңа коллектив чө-вүлө аңаа ГАЗ-53 маркалыг чаа самосвал автомашына-ны бажылап берген. Ол баа-ла коллективниң хулаңы-дыңа демээ. Ыракың Ак-Чырааже ол ам-даа чоруту-дур, ымыргашы сөөртүр. Оон машыңа, боду-лаа белең. Чорук кижиз ыдыг болур ужуруң.

Хейер-оол МОНГУШ. Кызыл хоорай.

ЭВИЛЕДЕ КЫМНАРЫЛ?

талага ажытты, бот-
орын былырнын байла-
нага чорудар керек. Ону-
гүзө эзелдеги кечигүүнө-
нүн нинти хуралы ший-
тирээр, удуручулар кыл-
ыр сокуттугунан эштиняң
тилди-хөөндүн хама-
шыпас ужурут.

Маргылдаа чоңка бурун-
гар шимчээштин турар бе-
занын чогаал айкалдачы-
ларынын эзелтинин тургун-
дарын чамдык эштер ты-
ла литературда чармыш-
тын чыдагычын, сайда-
ашынын кылдыр болат ту-
ар. Ол кынды эвес боор,
нын чогаалчыны эзелет ар-
нда адаанынчын туруп
бербей, а даудут-ла чога-
амчыны маргылдааның айка-
лар болза, оон бүгү тыва
литературага бурунгар
ингилтир боор. Тыва лите-
ратураны салым-хузуун
интирээр териндикте
гун арзеген чарылтаны-
сы беэни бурунгар шим-
чээштин дур. Нын эзелет
ар-дыр. Чогаалчыме, оон
адаанынчын, оон кызыл-
даалчыме, бүгү тыва
литератураге чангыс талаа-
нын эвес, а ийн талаанында
боор апар бис.

Шыгыр-оол СУВАН

ЧАРЛАЛДАР БҮРОЗУ

«Часкы хун чылды
мгерер». «Малдым уксаа-
ни экигерер».

МОСКВАДАН

21.00 «Үе», 21.45 «Сы-
ни-хогуну», 22.25 Бут
малг. ССРЭ «Кобогу
СКА» — «Диплом» (Минск)
23.20 — 01.45 «Көрүктүл
нуурагальныл шаңкады»
шофестиваль, «Ада ба-
мы» Телевиди.

ҮНҮКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 П. И. Чайковский-
н балеттеринин компози-
ни. 19.20 «Шүдүл чогаа-
», С. Есенинне тураксаат-
н. 20.35 Коллаж. 20.40—
21.00 «Чоа, Буйнов, чоа».

Омандаларнын 2-ги Буту-
лук фестивалы. 13.35
«Алар беш», 14.00 Кино-
праниян. 15.40 Музы-
ка. 16.35 Коллаж. 16.40 Музы-

л. Херэженнер хүнүгө
раснаатан программа.
30 Чинк атлетика. Деле-
а чемпионска, 18.30. Ба-
малдык фильм. 19.15
лерпрограмма «Өгүдө».
19.15 «Тамчыктар удукар,
штар!» 20.30 «Верти-
каль».
00.00 «Барымдаалык фильм,
00.00 Үе. 21.45 Хоней,
СРЭ чемпионнады, «Дина-
мо» (Москва) — «Химик».

телефильм, 1-2 серии,
02.10—04.35 «Алек-
сандр-шоу».

гаалчыным киржилгези-
ле программа. 14.10
ультфильм. 14.25 Телес-
фильм. 15.00 Россиянын
парламент медээчиси. 15.15
«Алар о бир». Видеокл-
ип. 18.45 Чык атлетика,
«Алегей чемпиондалар. 19.45
«Аллаж. 19.50 «Тамчыктар
унар, чаштар». 20.05
«Дыган кыс». Жогжууну
программа. 21.00 «Уе»,
14.05 Концерт. 22.00 Бут
мбүт, ССРЭ чемпиондалар,
СРКА — «Металлист».
15.00—01.50 «Авторжу те-
вине».

ӨӨРӨНИН АЛЫНАР

Ойус болгон аймак даярда

Телевизион өлөрдү курча
1991 чылдын март 11-де
элитининг чырымыштын
акылдыга акылдап эгелер,
курстарга өлөренирин күн
кижиклер март 7-ге чедир
9 кабинетке каап бүртүк-
рин дилеп турар.

Таймалар азыр телефону
16.47.

«ВОСТОК»: «Обречен-
на на одиночество» 14.30.
«Убийство на Монас-
ских прудах» (2 серия-
) 16.10 шаңтарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Храм
овин» (2 сериялык, Индия)
00, 18.40 шаңтарда.

INDEX 04244

графилызы. Кызыл Шетин.
дүмтүзү. бажыы № 1.